

ÁCS PÁL

„EGY ÚT KÉSZÍTETIK”

Balassi Bálint apoteózisa Rimay János *Epicédiumában*

A Balassi testvérek – Bálint és Ferenc – 1594-ben történt hősi halála után szinte azonnal megindult az események mítosszá válásának folyamata. Az egyre terebélyesedő Balassi-mitológiát azonban többféleképpen lehetett értelmezni. A művészet sajátos eszközeivel bemutatott szimbolikus jelenetekben a legtöbben – a kortársak és kései utódok egyaránt – a történeti valóság kódolt üzenetét vélték felismerni. A modern irodalomtörténet-írás is a mítoszokból kiindulva igyekezett felvázolni a fivérek utolsó óráinak hiteles történetét. Kevesen próbálkoztak meg azzal, hogy a Balassi-mitológiát saját kontextusában, a késő reneszánsz allegóriák világában helyezték el. Erre teszünk most kísérletet.

Az 1596-ban megjelent *Balassi-epicédium* Darholcz Kristófhhoz intézett ajánlásában Rimay János azt állítja, hogy a Balassi fivérek haláláról szóló gyászkölteményének szövevényes utalásai „egyeseknek közönséges elméjekre a legkevésbé sem közönséges módon hatnak, másutt pedig egyenesen meghaladják felfogóképességüket”.¹ Ez az elvont, allegorikus gondolkodásmód meglehetősen szokatlan volt a 16. század végi magyar költészetben.

A hét részre tagolt, latin és magyar kísérszövegekkel ellátott versfüzér valóban olyan bonyolult műalkotás, amely egykorú olvasóit és modern értelmezőit egyaránt zavarba ejtette, nem véletlen, hogy a régi másolók, szerkesztők és tipográfusok rendre félreértelmezték az *Epicédiumot*.² A legtöbb gondot a költemény irodalmi karaktere, a fiktív és

¹ „Si vero tale quid lucubrationes istae nostrae tibi continere videbuntur, quovulgaria quorundam ingenia minime vulgari modo afficiant parumque captui illorum alibi respondeant: secutos eum nos scito, qui et talibus delectabatur, dum viveret, nosque is idem instituebat, et cuius etiam memoriae ac genio talia conveniebant.” „Ha pedig úgy látod majd, hogy ezek az írásaim tartalmaznak valami olyat, amivel egyeseknek közönséges elméjekre a legkevésbé sem közönséges módon hatnak, másutt pedig egyenesen meghaladják felfogóképességüket, tudd meg, hogy ebben őt (értsd: Balassi Bálintot) követtük, akinek az ilyen dolgok tetszettek életében, és minket is ő tanított erre, s az ő emlékéhez és szelleméhez az ilyen dolgok illettek.” RIMAY János, *Epicédium a Balassi fivérek, Bálint és Ferenc halálára*, Vizsoly, 1596; faksimile kiadás, szerk. ÁCS Pál, Bp., Balassi, 1994, 13, 59 (PIRNÁT Antal fordítása).

² Köztudomású, hogy az *Epicédium* csonkán, címlap és kísérszövegek nélkül jelent meg Vizsolyban (RMNy 787). A versfüzér némelyik régi olvasója kétségbe vonta a Rimay-mű szövegébe illesztett Balassi-vers hitelességét (RMKT XVII/2, 455). Balassi és Rimay költeményeinek bécsi kiadásában (BALASSI Bálint, *Istemes énekek*, Bécs, 1633; faksimile kiadás, szerk. KŐSZEGHY Péter, kísérső tanulmány Armando NUZZO, Bp., Balassi, 1994 [Bibliotheca Hungarica Antiqua, 29], 83–106) az is előfordult, hogy tendenciózusan megbontot-

valós elemek különösnek ható keveredése okozta.³ A reneszánsz irodalom-felfogás költői elvonatkoztatásokat látott az antik istenekben és hősökben, és határozottan megkülönböztette őket a történelmi valóság tényeitől. Így a mű befogadói természetesen felismerték a versezet mitológiai allegóriáit. Mindenki tudta, hogy Balassi Bálint, Rafael arkangyal és Mars hadisten a létezés különböző szféráihoz tartoznak⁴ – a szöveg egészét mégis történelmi hitelű kordokumentumként fogták fel, és a homályos, figuratív megfogalmazásokban is Balassi halálának valós epizódjait keresték.⁵ Ily módon máig ható irodalomtörténeti konszenzus alakult ki a tekintetben, hogy 1594 májusában Rimay János Balassi oldalán harcolt az Esztergomot ostromló seregben, és „halála előtt való betegségébe”⁶ a mester maga adta át tanítványának utolsó versét, az 51. zsoldár parafrázisát, egyúttal megbízta őt irodalmi örökségének gondozásával.⁷ A 17. század eleji közfelfogás szerint „halála óráján” Balassi arra kérte ifjabb költőtársát, hogy „az ő halálát verseivel ékesítse meg”.⁸ Következésképpen a Balassi- és Rimay-kutatók is Balassi Bálint gondolatait, életfilozófiáját és politikai nézeteit⁹ vélték felfedezni Rimay gyász-költemény-ciklusában, amiből azt is kiolvasták, hogy Balassi „Esztergom alatt kereste a halált”.¹⁰ Nem került el az elemzők figyelmét, hogy Balassinak, az „életöröm költőjének” hőstettei és szellemi törekvései Rimay *Epicédium*ának sajátosan „pesszimista” világában „eltorzítva” mutatkoznak meg. Am szokás volt ebben a deformációban a „valóság” ábrázolás hiányát, egyszersmind a reneszánsz eszmények kiüresedését és pusztulását látni.¹¹

ták és átrendezték az *Epicédium* szerkezetét: HOLL Béla, *Ferenczffy Lőrinc: Egy magyar könyvnyomató a 17. században*, Bp., Magyar Helikon, 1980, 122.

³ PIRNÁT Antal, *Rimay Balassi-epicédiumának kísérő iratai* = RIMAY, *Epicédium*, i. m. (1. j.), 69–71.

⁴ ABY WARBURG, *La rinascita del paganesimo antico: Contributi alla storia della cultura*, a cura di Gertrud BING, Firenze, La Nuova Italia, 1980 (Strumenti: Ristampe anastatiche, 61); Peter G. BIETENHOLZ, *Historia and fabula: Myths and Legends in Historical Thought from Antiquity to the Modern Age*, Leiden, Brill, 1994 (Brill's Studies in Intellectual History, 59), 154–155; vö. BÁN Imre, *A magyar manierista irodalom* = B. I., *Eszméék és stílusok*, Bp., Akadémiai, 1976, 179; Ann MOSS, *Poetry and Fable: Studies in Mythological Narrative in Sixteenth-century France*, Cambridge, Cambridge University Press, 1984 (Cambridge Studies in French, 6).

⁵ „Rimay költeménye nehézkes stílusán keresztül is jól elemzi Balassi hangulatát”; ECKHARDT Sándor, *Balassi Bálint*, Bp., Franklin Társulat, é. n. [1941] (Magyar Írók), 210.

⁶ Rimay lapszéli megjegyzése. RIMAY, *Epicédium*, i. m. (1. j.), B4r.

⁷ FERENCZI Zoltán, *Rimay János*, Bp., Athenaeum, 1911 (Magyar Történelmi Életrajzok), 18; ÁCS Pál, *A Balassi-imitáció elmélete és gyakorlata Rimay János műveiben* = Á. P., „Az idő ósága”: *Történetiség és történetiszemlélet a régi magyar irodalomban*, Bp., Osiris, 2001, 32.

⁸ Ez az idézet a *Balassa-kódex* Rimay-részének előszavából való. *Balassa-kódex*, faksimile kiadás, kiad. KÖSZEGHY Péter, betűhív átirat, kiad. VADAI István, Bp., Balassi, 1994, 148.

⁹ RIMAY János *Összes művei*, szerk. ECKHARDT Sándor, Bp., Akadémiai, 1955, 175.

¹⁰ „Rimay egész költeményének Balassi tragikus keserűségérzése, életuntsága a vezérmotívuma... Így hát komolyan kell vennünk, hogy az esztergomi Víziváros lőrésén a vértanúhalált kereste.” ECKHARDT, *Balassi*, i. m. (5. j.), 211–214; vö. BALASSI Bálint *Összes művei*, I, szerk. ECKHARDT Sándor, Bp., Akadémiai, 1951, 416; RIMAY János *Írásai*, szerk. ÁCS Pál, Bp., Balassi, 1992 (Régi Magyar Könyvtár: Források, 1), 286. – Eckhardt elgondolását a legújabb Balassi-életrajz határozottan elutasítja: KÖSZEGHY Péter, *Balassi Bálint élete = Balassi Bálint és kora*, Bp., Balassi, é. n. [2004], 41–42.

¹¹ KLANICZAY Tibor, *A magyar későreneszansz problémái: Stoicizmus és manierizmus* = K. T., *Reneszánsz és barokk*, Bp., Szépirodalmi, 1961, 327–328.

Ez a történeti jellegű szövegértelmezés egyáltalán nem idegen a reneszánsz sírköltészet műfaji hagyományaitól.¹² Rimay újszerű irodalmi törekvései azonban széttörték és újraformálták ezeket a tradíciókat. Nem meglepő, hogy a sablonos irodalmi gondolkodás a rendhagyó alkotást is igyekezett saját szokványos keretei közé szorítani. Mindazok, akik a *Balassi-epicédiumot* fiktív sírfeliratok gyűjteményeként olvasták, műfajérzéküktől vezetettve értelemszerűen kitapintották benne a Balassi fivérek dicső tetteiből szőtt elbeszélés laza szárait.¹³ Hiszen az antik temetési rítusokhoz kapcsolódó elégia- és epitáfiumköltészet alapvetően retrospektív: a holtak evilági pályáivének vázlata, magasztaló visszapillantás az éreynes cselekedetekben gazdag múltba, mely a halállal végleg lezárul, mégis magában hordozza a túlvilági boldogság ígérését.¹⁴

Ehhez az ókori tradícióhoz térnek vissza a 16. századi elégiaköltők is.¹⁵ Rimay gyász-költeményéhez Káthay Mihály írt latin nyelvű üdvözlő elégiát.¹⁶ Ez a költemény tekinthető az *Epicédium* legkorábbi értelmezésének. Káthayt az elhunytak hadi tetteinek krónikája ragadta meg leginkább Rimay versciklusában: „Életükben nevezetesek voltak tehetségükről, ékesszólásukról, okosságukról, vitézségükről, mindketten a török fegyvereknek estek áldozatul” – írja Káthay, akinek szemében Rimay magyar versei nemigen különböznek a megszokott latin epitáfiumoktól. A humanista műveltségű katona, Balassi Ferenc jó barátja¹⁷ nem tudta, s talán nem is akarta megérteni Rimay verseinek igazi tartalmát.

Darholcz Kristóf már 1595-ben (tehát egy évvel Rimay *Epicédiumának* megjelenése előtt) megszerkesztett egy Balassiakat sirató, konvencionális emlékkersekből (elogiumokból) álló latin antológiát.¹⁸ Az egymást követő két versciklusban – Darholczéban és Rimayéban – figyelemreméltó érintkezések és még jelentősebb eltérések mutatkoznak. Tudjuk, hogy Rimay a Darholcz-féle kiadvány egyik epigrammájának ötlete alapján szerkesztette meg saját művének mitológiai apparátusát, és nagyra becsülte az irodalom-pártoló sárosi nemes úr buzgalmát. Viszont az is nyilvánvaló, hogy – Darholczcal szemben, aki főként Balassi Ferencet dicsőítette – Rimay János Balassi Bálint alakját állította a középpontba. Darholcz kötete tehát egyfelől inspirálta, másfelől irodalmi vitára kész-

¹² Morton W. BLOOMFIELD, *The Elegy and the Elegiac Mode: Praise and Alienation = Renaissance Genres: Essays on Theory, History and Interpretation*, ed. Barbara Kiefer LEWALSKI, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1986 (Harvard English Studies, 14), 152.

¹³ „Minerva azért ragadja őt magához az égbe, mert a föld nem becsülte meg. [...] S hogy ez nem csupán utólag kiagyalt költői lelemény, hogy Balassit valóban ezek a szándékok és gondolatok töltötték el, az kiderül az ostrom alatti viselkedéséből és halálos ágyán elejtett szavaiból is.” ECKHARDT, *Balassi, i. m.* (5. j.), 211.

¹⁴ BLOOMFIELD, *The Elegy, i. m.* (12. j.), 149, további irodalommal.

¹⁵ SZILASI László, *Hibbe(csíf): Rimay János Balassi-elogiuma* = HARS Endre, SZILASI László, *Lassú olvasás: Történetek és trópusok*, Szeged, Ictus-JATE Irodalomelméleti Csoport, 1996 (deKON-KÖNYVek, 7), 193–205.

¹⁶ PIRNÁT Antal, *Rimay Epicédiumának latin kísérő szövegei*, ItK, 70 (1966), 203; RIMAY, *Epicédium, i. m.* (1. j.), 19, 64.

¹⁷ Káthayról lásd ÁCS Pál, „Ha kérde Isten, Káthay, tetőled”: Pázmány vitairata Bocskai haláláról = Á. P., „Az idő ósága”, *i. m.* (7. j.), 287–303.

¹⁸ *Epithaphia generosum et magnificorum dominorum Valentini et Francisci Balassa de Gyarmath*, szerk. DARHOLCZ Kristóf, Bártfa, 1595 (RMNY 759).

tette Rimayt, aki nyelvében, stílusában és tartalmában is a Darholczétól eltérő kompozíciót alkotott.¹⁹

A sírköltészet hagyományos, „historizáló” szemlélete kevésbé felelt meg Rimay írói szándékainak – legalábbis ami az *Epicédium*ot illeti. A Balassiak hősi halálának hiteles történetét ugyanis egy másik művében, egy ma már ismeretlen „krónikában” beszélte el: „Ír krónikám másutt ez hadnak módjáról, / Abban emlékezem bévebb haláláról, / és sokakkal együtt érdemlett dolgáról”²⁰ – mondja a költő, s ez az utalás nem vonatkozhat magára a gyászkölteményre, sokkal inkább egy ahhoz kapcsolódó, egészen más jellegű alkotásra.

A történeti értelmezés tehát aligha segít feltárni az *Epicédium* bonyolult allegorikus szerkezetének belső logikáját. Ez a logika ugyanis fordított irányú: A versciklusban nagyobb hangsúlyt kapnak a történelemből kibomló allegóriák, mint az allegóriákban megmutatkozó történeti valóság. Nem költői eszközökkel megformált krónikát, hanem történeti elemekből (is) építkező költeményt olvasunk.

Ha szeretnénk felfedezni a mű saját világát, be kell lépünk abba a térbe, melynek dimenzióit a versszöveg írja körül. Ez a hely nem az esztergomi tábor, nem is a Debrecen környéki csatater, ahol a hősök meghaltak,²¹ hanem olyan terület, ahol a múlt és a jövő összeér, ahol a valóság és a képzelet egybeforr, ahol emberek, angyalok és antik istenségek gondtalanul társalkodhatnak. Nem más ez, mint maga a sír és a köré képzelt síremlék, a Balassi testvérek fiktív mauzóleuma,²² ahol a hősök: „Mint fogantak egy méhben, / Nyugosznak egy sérben, / Hasonló történetben, / Véres sebben, / Örök reménységben.” Rimay mély értelmű rim-metaforájában a *sír az anyaméh*hel – a halál az újjászületéssel – azonosul.²³

A költemény számos ponton felkínálja a vizuális értelmezés lehetőségét. Az *Epicédium*nak az irigyek gáncsoskodását kivédő záró versében, annak is a legutolsó sorában

¹⁹ IMRE Mihály, *A Balassi-kánon első változata: Az 1595-ös bártfai antológia*, StudLitt, 41 (2003), 41–82.

²⁰ RIMAY, *Epicédium*, i. m. (1. j.), C4r. A Balassi Ferenc haláláról szóló Rimay-krónikáról semmit sem tudunk. Eckhardt Sándor támpont nélküli feltételezése szerint magyar nyelvű vers lehetett. RIMAY János *Ősszes művei*, i. m. (9. j.), 180. Ugyanilyen erővel latin vagy magyar nyelvű prózaműnek is gondolhatjuk, miként azt Ipolyi Arnold véleményezte (RIMAY János *Államiratai és levelezése*, szerk. IPOLYI Arnold, bev. SZILÁGYI Sándor, Bp., MTA, 1887, VII–VIII), vagy Tinódi modorában írt verses históriának, ahogyan azt Ferenczi Zoltán sejtette (FERENCZI, *Rimay*, i. m. [7. j.], 29), s az is elképzelhető, hogy ez a szöveg részét képezte az *Epicédium* eredeti, bővebb, ám megalósuatlan tervének.

²¹ SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Balassi Bálint halála* = RIMAY, *Epicédium*, i. m. (1. j.), 78–86.

²² Pirnát Antal elgondolása szerint a versciklus hatodik darabja (*Deploratio fratrum Balassiorum*) a két hős „elképzelt síremlékének a felirata”. *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., 1964 (A Magyar Irodalom Története, 2), 19. Nem tudjuk, járt-e Rimay kezében az ó- és újkori írók síremlékeit reprodukáló népszerű rézkarcalbum: Tobias FENDT, *Monumenta sepulcrorum cum epigraphis*, Breslau, 1574; vö. RÓZSA György, *Janus Pannonius síremléke* = *Janus Pannonius: Tanulmányok*, szerk. KARDOS Tibor, V. KOVÁCS Sándor, Bp., Akadémiai, 1975 (Memoria Saeculorum Hungariae, 2), 210–211. A kötetben olyan (fiktív és valós) síremlékek is láthatók, amelyek az intellektuális értelemben vett halhatatlanság allegóriái: fol. 11, 19, 20, 36, 51.

²³ RIMAY, *Epicédium*, i. m. (1. j.), D4r. A Rimay-versek metaforikájáról lásd KOVÁCS Gábor, *Idő és metafora Rimay János „Az idő ósága...” kezdetű költeményében*, Huszonegy, 2/1 (2001), 16–21.

egy Apellészről és kontár bírálóiról szóló antik anekdotára utal Rimay.²⁴ Az *Author in lividum* címet viselő versecske közhelyesnek tűnő hivatkozása²⁵ által az önmagát megszólaltató „szerző” mintegy kulcsot kínál saját művének értelmezéséhez: *Ut pictura poesis* – ezt sugallja az „author”, vagyis a szövegből kirajzolódó kép hordozza a mű legmélyebb, csakis az értő keveseknek hozzáférhető értelmét. Noha a versciklus nem *ekphrasis*,²⁶ vagyis nem tekinthető szabályos műtárgyleírásnak, mégis egyértelműen felismerhető benne az a vizuális természetű invenciós bázis, amelynek háttérében a Balassiak fiktív síremléke áll. A képzelt műtárgyleírások divatja már a hellénizmusban kialakult.²⁷ A megszemélyesítés – a *prosopopoeia*²⁸ – eszközeit felhasználó *Epicédium* „eposzi” cselekményében²⁹ e képzelt szobormű alakjai szólalnak meg.

Rimay János fejlett képi kultúrával rendelkező humanista volt. Lakószobáját festmények, szőnyegek és színes függönyök díszítették.³⁰ Saját arcmását is elkészíttette – sajátos a kép elveszett, de fennmaradt a portrét kísérő latin vers.³¹ Tudjuk, hogy a költő verstípusai, invenciófajtái között fontos szerepe van a különböző képi ábrázolások rejtett értelmét fejtegető *pictura*-verseknek.³² A reneszánsz emblémák kutatói szerint a verses

²⁴ RIMAY, *Epicédium*, i. m. (1. j.), D4v, 67. – Az Apellész-anekdotáról (Plinius, 35, 85) lásd *A görög művészet világa*, szerk. SZILÁGYI János György, Bp., Gondolat, 1962, II, 131–132.

²⁵ Az Apellészre történő hivatkozás a humanista portrék kísérőverseinek toposza; lásd például John Fowler hatsorosát, melyet Morus Tamás képmására írt: MORUS Tamás, *Erősítő párbeszéd balsors idején*, ford. GERGELY Zsuzsa, Bp.–Köszvényvár, Szent István Társulat–A Dunánál, 2004, 460.

²⁶ A fogalomról lásd MIKÓ Árpád, *EKPHRASEIS: A budapesti Philostratos-kódex és a Bibliotheca Corvina*, A Magyar Nemzeti Galéria Évkönyve, 1991, 69–75.

²⁷ SZILÁGYI, *A görög művészet világa*, i. m. (24. j.), II, 226–227.

²⁸ A *prosopopoeia* figurájának a sírköltészetben betöltött szerepéről lásd Paul DE MAN, *Az önéletrajz mint arcrongálás*, ford. FOGARASI György, Pompeji, 1997/2–3, 93–107.

²⁹ KLANICZAY Tibor, *Zrínyi Miklós*, Bp., Akadémiai, 1964² (Irodalomtörténeti Könyvtár, 14), 94–95.

³⁰ Rimay János a szécsényi református paphoz írt levelében (1624. december 10.) újszülött gyermekének szokásairól ír, és eközben kitér lakóházának berendezési tárgyaira is: „Naturae inflexionem totam ad contemplationem et imaginationem continuandam habet dispositam, cuius utriusque amplissimas cellulas in sincipite et occipitio suo praefert, imagines, picturae, tapetia et aulae coloribus tincta in deliciis ei sunt, quae sigula per membra et lineamenta sua curiose prospectat et intentissime lustrat.” „Egész természete a folytonos szemlélődésre és nézelődésre van beállítva, mindkettőre terjedelmes kamrácskák vannak fejének elülső és hátulsó részében; a festményeket, képeket, szőnyegeket és a színes függönyöket különösen kedveli, kíváncsian nézi és figyelmesen szemléli egyes részeit és vonalaikat.” OL, P 72, Csáky cs., fasc. 113. Latin eredetije kiadatlan, magyarul lásd RIMAY János *Írásai*, i. m. (10. j.), 216 (CSONKA Ferenc fordítása).

³¹ Georgius HOFFMAN iunior, *In imaginem generosi ac egregii domini Johannis Rimay = RIMAY János Ál-lamiratai*, i. m. (20. j.), 89; vö. FERENCZI, *Rimay*, i. m. (7. j.), 184–185. Ez a vers is az Apellész-toposzt variálja: „Aemula naturae, quid non iam praestet Apellis / Ars, habitum sat pingere, fingere tentat, / Et cur non tentat tingere mentis opus?”

³² Több kutatónak is sikerült nagy valószínűséggel azonosítani Rimay allegorikus verseinek képi előzményeit, párhuzamait. KLANICZAY Tibor, *Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához*, MTA I. OK, 11 (1957), 265–338; KNAPP Éva, *Az irodalmi hagyományozódás rétegei Rimay János Fortuna–Occasio-versében*, ItK, 101 (1997), 470–507; JANKOVICS József, „Akadtam egy picturára...”: *Rimay János és Madách Gáspár allegorikus versének képzőművészeti vonatkozásai* = J. J., *Ex occidente...: A 17. századi magyar irodalom európai kapcsolatai*, Bp., Balassi, 1999 (Régi Magyar Könyvtár: Tanulmányok, 3), 38–47; ÁCS Pál, *Ratio és oratio: Rimay János verstípusai* = „Az idő ósága”, i. m. (7. j.), 66–67; KOVÁCS Gábor, *Németalföldi párhuzam Rimay „Religio”-emblémájához*, Irodalomismeret, 11 (2000), fasc. 2–3.

képértelmezések részben valós, részben elképzelt *picturák* interpretációi. Gyakran megtörtént az is, hogy egyszerre, egyazon elgondolás szerint keletkezett a kép és a szöveg.³³ A kutatók már korábban is találgatták, hogy mi lehetett Rimay csonka formában nyomtatott *Epicédium*ának eredeti címe. Érdeemes azt is fontolóra venni, hogy ennek a végképp elveszettnek tűnő címnek – a szerző szándékai szerint – alighanem egy grafikai eszközökkel megformált címlapon kellett volna megjelennie. Akár az is lehetséges, hogy Rimay *Epicédiuma* saját művének sárcsitectúrát ábrázoló – tervezett, de soha meg nem valósult – címlapjára reflektált.³⁴ Tervezett-e Rimay címlapot az *Epicédium*hoz? Adatok hiányában erre a kérdésre egyelőre nincs válasz. Rimay költeménye mindenesetre az antik és reneszánsz síremlékművészet allegorikus nyelvén szólal meg, ennek jelképeivel és figuráival népesíti be saját világát, egy szavakból formált sírépítmény terét.

Az egyetemes síremlékművészet formarendjének legrégebbi hagyományaiban gyökerzik az a közismert emlékmű-típus, amely két fő részből, a földi maradványokat őrző koporsóból – a szarkofágból –, valamint az elhunyt képmásából tevődik össze. Az emlékporthé és a szarkofág mellett, illetve magán a szarkofágon változatos megfogalmazású allegorikus mellékalakok, jelenetek, jelek és jelképek kaphattak helyet.³⁵ Pálffy Miklós kivételes műgonddal megtervezett – Rimay *Epicédium*ával közel egykorú – pozsonyi síremlékén a heroikus pózban ábrázolt főalak fölött domborművű csatajelenet is látható volt. A sírépítményt jelképes figurák díszítették, többek közt Rafael arkangyal és a hős tetteit lejegyző Clio múzsza szobrai.³⁶ Mindezek az alakzatok Rimay *Epicédium*ában is fontos szerephez jutnak. A síremlékművészet kutatói rámutattak, hogy az antik sírköveken feltűnő legapróbb dekórumoknak is a temetési rítusokhoz kapcsolódó konkrét vallási jelentésük volt. Az ókori síremlékeken gyakran látható küzdelmi jelenetek általában nem az elhunyt életének epizódjait, hanem a megdicsőülés fázisait: a jó és a gonosz princípium harcát, és a hős erkölcsi győzelmét példázzák.³⁷ Az *Epicédium* véres „történelmi” tablói is ebbe a szimbolikus hagyományba illeszkednek.

³³ Arnoud S. Q. VISSER, *Johannes Sambucus (1531–1584) and the Learned Image: Forms and Functions of a Humanist Emblem Book* (PhD Dissertation), Leiden, 2003, lásd a könyv *Word and Image: Relations between Epigram and Pictura* c. fejezetét, 189–217.

³⁴ Az *Epicédium* címéről: FERENCZI, *Rimay*, i. m. (7. j.), 19–20; RIMAY, *Epicédium*, i. m. (1. j.), 55. Analógiaként lásd például a Johann Sturm halálakor kiadott epicédiumok allegorizáló címlapját: *Manes Sturmiani, sive epicedia scripta in obitum... Joann. Sturmii*, Straßburg, 1590 = „*Igniculi sapientiae*”: János Baranyai Decsi *Festschrift*, redigiert von Gábor BARNÁ, Ágnes STEMLER, Vilmos VOIGT, Bp., OSZK–Osiris, 2004, 86 (15. kép).

³⁵ Erwin PANOFKY, *Tomb Sculpture: Four Lectures on Its Changing Aspects from Ancient Egypt to Bernini*, ed. H. W. JANSON, New York, H. N. Abrams, 1964, passim.

³⁶ Az igényesen megkomponált síremlék a hős özvegyének, Maria Fuggernek a megrendelésére készült Augsburgban – tehát magyarországi igények, de külföldi minták alapján. Elpusztult, ma már csak három darabja létezik. Eredeti formáját és felépítését a mű fából készült modelljének fotómásolata örökítette meg: GALAVICS Géza, *A magyar királyi udvar és a késő reneszánsz képzőművészet = Magyar reneszánsz udvari kultúra*, szerk. R. VÁRKONYI Ágnes, SZÉKELY Júlia, Bp., Gondolat, 1987, 247, 248, 375; G. G., „*Kössünk kardot az pogány ellen*”: *Török háborúk és képzőművészet*, Bp., Képzőművészeti Kiadó, 1986, 58–59; MIKÓ Árpád, PÁLFFY Géza, *A pozsonyi Szent Márton-templom késő reneszánsz és kora barokk síremlékei (16–17. század)*, *Művészettörténeti Értesítő*, 51 (2002), 139–140.

³⁷ PANOFKY, *Tomb Sculpture*, i. m. (35. j.), 24, 32–33.

A *Balassi-epicédium* ilyenformán felfogható egy sírköszoborból, egy koporsóból és a köröttük csoportosuló jelképes figurákból, mennybéli szcénákból, csatajelenetekből és más halotti jelképekből megkomponált reneszánsz mauzóleum bemutatásaként.

A gyászköltemény első két darabja a halál pillanataiban ábrázolja Balassi Bálintot. A szó szerinti értelmezés indokoltan bonthatja fel ezt a szövegrészt a következő, hitelesnek tűnő epizódokra: a hős táborba szállása, megsebesülése és méltóságteli halála. Ám a vers allegorikus szférájában ezek az idősíkok minduntalan egymásba csúsznak. Az Esztergom alá készülő Balassi a végzet határozott tudatában fohászodik Istenhez. Az imádság zárata – a költő „nemzetéhez” intézett szózata – nem számvetés, nem is a pusztulás sejtelme, netán óhaja, hanem a halál bekövetkeztének és körülményeinek pontos meghatározása:

Azért bízván mégyek és buzgó örömmel,
Nem gondolván semmit *kedves veszedelm*emmel,
Ám váltsa bár magát, s nyerve szabadságát
Holtom hozó sebemmel.

Tartsa jelül magán érte *kifolt vére*met,
S azzal égbe vigye híre*m*et és neve*m*et,
Hogy mivel tartoztam, vígan ráosztottam,
Hívén szent Istenem³⁸.

Az ily módon megrajzolt Balassi-kép nem a haldoklót, hanem magát a *halottat* állítja elé*n*k, a reneszánsz síremlékek megdicsőült főalakjaihoz hasonló formában. A sírszobrászat kutatóinak megállapítása szerint a 16–17. század fordulójától kezdve a halottként kiterített, merev síremlék-figurákat eleven embereket ábrázoló portrék váltották fel.³⁹ Persze a régebbi stílusú, gotizáló *tumbák* páncéltözetben szendergő alakjai sem voltak egészen holtak, és a reneszánsz síremlékek heroikus szoborportréi sem tekinthetők igazán élőknek.⁴⁰ Mindkét típus visszavezethető arra a római – eredendően etruszk – szarkofágformára, amelynek fedőlapján a túlvilági öröme*k* élvezetében elmerülő megboldogultak szoborképmásai mosolyognak.⁴¹ Rimay nem a halott földi érdemeit összegző

³⁸ RIMAY, *Epicédium*, i. m. (1. j.), A4r.

³⁹ GALAVICS, „*Kössünk kardot az pogány ellen*”, i. m. (36. j.), 54.

⁴⁰ Például Michelangelo Medici-síremlékeinek (Firenze, San Lorenzo, Cappella de' Medici) főalakjai „nem élő személyek portréi, sem absztrakt ideák megszemélyesítései. Joggal mondták róluk, hogy inkább az elhunytak halhatatlanná vált lelkét, és nem empirikus személyiségüket ábrázolják.” Erwin PANOFKY, *A neoplatonikus irányzat és Michelangelo*, ford. RUTTKAI Veronika, Enigma, 9 (2002), fasc. 33, 120–121. Mind az „alvó” (*gisant*), mind az „élő” (*representacion au vif*) ábrázolás „elfedte a test halálának igazságát”. Hans BELTING, *A test képe mint emberkép* = H. B., *Kép-antropológia: Képtudományi vázlatok*, ford. KELEMEN Pál, Bp., 2003 (Spatium, 2), 114; vö. Philippe ARIÈS, *A halállal szembeni attitűdök*, ford. CSAKÓ Mihály = Ph. A., *Gyermek, család, halál: Tanulmányok*, szerk. ÁDÁM Péter, SZAPOR Judit, Bp., Gondolat, 1987, lásd a tanulmány *A „transi”* című fejezetét, 374–377.

⁴¹ Franz CUMONT, *Lux perpetua*, publié par la marquise de MAILLÉ et Louis CANET, Paris, P. Geuthner, 1949; Massimo PALLOTTINO, *Az etruszkok*, szerk. SZILÁGYI János György, ford. JÁSZAY Magda, Bp., Gondolat, 1980, 142–143.

„retrospektív” síremlékek kifejező eszközeinek tárából, hanem a lélek túlvilági sorsát megjelenítő „prospektív” emlékművek⁴² jelképrendszeréből merítve építi föl allegorikus Balassi-mauzóleumát.

Balassi elevenként megfogalmazott halotti portréján is az örökkévalóságban egyesült test és lélek, az „egész ember” (*totus homo*)⁴³ jelenik meg, aki már elindult a „halandók és halhatatlanok célja”⁴⁴ felé. Ez a felmagasztosult alak nem hátra néz, hanem előre tekint: „Már útra indulok” – mondja, de vajon hová, merre vezet az út, ami az „emberi célt” meghaladó hősnak „készítetik”⁴⁵

A dicsfénytől övezett főalak sorsáról az égiek intézkednek, túlvilági útját a figura hátterében kimunkált „égi szcénák” jelenítik meg. A büneiért, hazájáért, Krisztus sebeiért, az egész kereszténységért szenvedő vitéz katona „testi ruhából” kivetkező halhatatlan lelkét Isten szólítja magához, és az ő angyala, a lélekvezető Rafael kíséri a tűzfényben ragyogó mennyország felé. Ugyanekkor az antik istenek mennyei seregében is heves vita folyik arról, vajon melyikük érdemes arra, hogy magáénak mondhassa Balassi „tudós elméjét”, ingeniumát. Az olümposzi szópárbaj nyertese Minerva, aki magában egyesíti a költő bölcsességét, vitézségét és szerelmi szenvedélyét. Pallas istenség – aki Rimay elgondolása szerint nem azonos Minervával – Minerva követeként leszáll a földre, ő irányítja a halálos lövést Balassi felé, átadva a költőt a sorsistennők kezébe, akik gyengéden elmetszik élete fonalát.⁴⁶

A lélek (*ánima*) és a szellem (*mens*) párhuzamos, de mégis különböző utakon jutnak el végső céljukhoz, a halhatatlansághoz.⁴⁷ A reneszánsz szinkretizmus szokásrendje sze-

⁴² PANOFKY, *Tomb Sculpture*, i. m. (35. j.), 23, 29. A prospektív szemléletű reneszánsz emlékmű a jövőnek szóló mítoszt és nem a jelen számára érvényes dokumentumot fogalmazta meg. Eugenio BATTISTI, *Hochrenaissance und Manierismus*, Baden-Baden, Holle, 1980, 128–132.

⁴³ Erasmus kifejezése. PANOFKY, *Tomb Sculpture*, i. m. (35. j.), 27. – A neoplatonikus felfogás „nem feledkezik el az ember és a lélek, valamint a lélek és az intellektus közti reális különbségről. Ám amikor az ember vagy a lélek lényegének megfogalmazására kerül sor, akkor ezek a különbségek jelentőségüket veszítik.” Paul Oskar KRISTELLER, *Il pensiero filosofico di Marsilio Ficino*, Firenze, Casa Editrice Le Lettere, 1988, lásd a könyv *Immortalità dell'anima* című fejezetét, 355.

⁴⁴ „Mortalium immortales quoque terminos attingat.” RIMAY, *Epicédium*, i. m. (1. j.), A1r.

⁴⁵ RIMAY, *Epicédium*, i. m. (1. j.), A3v, D2r. – A síremlék kapuján át vezető „út” természetesen a koporsóba, egyszersmind a túlvilágba vezet. Ez az elvont, szimbolikus értelmű kettősség az ókori ember számára még realitás volt: „Nem lehet azt állítani, hogy a sírban való továbbélés gondolata teljesen kizárná a lelkek »túlvilágba« költözésének hitét.” PALLOTTINO, *Az etruszkok*, i. m. (41. j.), 143. Az *Epicédium* szimbolikus „út”-ja alighanem kapcsolatba hozható a síremlékművészet „Janua mortis”-motívumával; vö. Jan BIALOSTOCKI, *A Halál kapuja: Egy klasszikus motívumnak a síremlékművészetben való továbbélése*, ford. SZÉPHELYI FRANKL György = J. B., *Régi és új a művészettörténetben*, szerk. MAROSI Ernő, Bp., Corvina, 1982 (Művészet és Elmélet), 183–205; MIKÓ Árpád, *Ianua mortis. Nicasius Ellebodius (1535–77) síremléke: Adalék a Radeczki kör műpártolásához = Collectanea Tiburtiana: Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*, szerk. GALAVICS Géza, HERNER János, KESERŰ Bálint, Szeged, JATE, 1990 (Adattár, 10), 419–430.

⁴⁶ Az allegorizálás hasonló technikái magyar vonatkozású képzőművészeti alkotásokon is megfigyelhetők. Vö. SZILÁGYI András, „Halál és megdicsőülés”: *Változatok a barokk hősi ideál képi megjelenítésére = Az iskolai színjáték és a népi dramatikus hagyományok*, szerk. PINTÉR Márta Zsuzsanna, KILIÁN István, Debrecen, Ethnica Alapítvány, 1993, 125–136.

⁴⁷ Brian P. COPENGAVER, Charles B. SCHMITT, *Renaissance Philosophy*, Oxford, Oxford University Press, 1992 (A History of Western Philosophy, 3), 150. A platonikus tanítás szerint a lélek nem más, mint az intellek-

rint a mitológiai apparátus a keresztény túlvilágképzetek antitézisének alkotója.⁴⁸ Az antik és keresztény szimbólumok az *Epicédium* világában mégsem kapcsolódnak össze egészen. A két eltérő jelrendszer elemei nem egymásra, hanem önmagukon túli tartalmakra vonatkoznak, jelentésük így módon bővül és kitágul.⁴⁹ Ezt a jelentésgyarapodást a két allegorikus jeltartomány közötti szimbolikus parallelizmusok hozzák létre.⁵⁰ Ezekre a párhuzamokra – melyek a síremlékművészetből is jól ismeretesek – épül a mű kompozíciója.

Az *Epicédium*ban két – részleteiben is kidolgozott – „tárgyleírás” olvashatunk: Balassi zászlójának és koporsódíszjeinek bemutatását. Ezek a tárgyak az elképzelt síremlék két fő részét, a főalakot, valamint az alépítményt, vagyis a szarkofágot reprezentálják. A zászló értelmezése a ciklus elején, a koporsóé a végén – a fiktív cselekményívet lezáró hatodik részben – kapott helyet. A zászló és a koporsó szimbolikájában figyelemre méltó párhuzamok mutatkoznak.

Balassi Bálint *Epicédium*-beli, fehér kockás damasztzászlójára Dávid király alakját hímezték, „térden telepedve, öszvefogott s felemelt két kezeivel”.⁵¹ Rámutattak már, hogy ez a zászló aligha lehetett csatajelvény, sokkal inkább a költő halotti zászlóját kell látnunk benne,⁵² jóllehet a temetési zászlókra általában a megfeszített Jézus vagy a térdelő halott képét hímezték.⁵³ A 16–17. századi apoteózis-ábrázolásokon az elhunyt Krisztus keresztfája előtt állnak vagy térdepelnek.⁵⁴ A költemény szimbolikája mindkét hagyományt Dávid figurájában egyesíti. Köztudomású, hogy az Ószövetség keresztény interpretációjában a messiási arculatú zsoldáros Krisztus előképe: *imago Christi*.⁵⁵ Rimay

tus (a „mens”) szemlélődésének tárgya: JANKOVITS László, *Accessus ad Janum: A műértelmezés hagyományai Janus Pannonius költészetében*, Bp., Balassi, 2002 (Humanizmus és Reformáció, 27), 175.

⁴⁸ IMRE, *A Balassi-kánon első változata*, i. m. (19. j.), passim. – A kereszténység és az antikvitás – „Mózes és Platon” – közt egyensúlyozó reneszánsz szinkretizmus ellentmondásairól és kilátástalanságáról lásd PANOFSKY, *A neoplatonikus irányzat és Michelangelo*, i. m. (40. j.), 111.

⁴⁹ Ernst H. GOMBRICH, *Raffaello Stanza della Segnatura-ja: A Stanza szimbolikájának természete* = E. H. G., *Reneszánsz tanulmányok*, szerk. ZÁDOR Anna, ford. PAPP Mária, Bp., 1985 (Művészet és Elmélet), 53.

⁵⁰ VÖ. SZILÁGYI András, „Halál és megdicsőülés”, i. m. (46. j.), 131.

⁵¹ RIMAY, *Epicédium*, i. m. (1. j.), A1v.

⁵² SZENTMÁRTONI SZABÓ, *Balassi Bálint halála*, i. m. (21. j.), 79.

⁵³ A kora újkori halotti zászlókból nagyon kevés maradt fenn. Ritkaságnak számít az 1665-ben elhunyt Georgius Zmeskal, árvai várkapitány vexillum – ennek is csupán 1840-ben készült másolata van meg a lesztinei templomban. A zászló egyik oldalán a Feszület látható, Krisztus jobbra felől a zöld fűvön térdel Georgius Zmeskal. (Mikó Árpád szóbeli közlése.) – A temetési zászlókról lásd SZABÓ Péter, *A végtisztesség: A főúri gyászszertartás mint látvány*, Bp., Magvető, 1989, 76–81.

⁵⁴ KIRÁLY Erzsébet, KOVÁCS Sándor Iván, *A meghajló és beszélő feszület jelenete a „Szigeti veszedelem” II. énekében* = K. E., K. S. I., „Adria tengernek fönnforgó hajjai”: *Tanulmányok Zrínyi és Itália kapcsolatáról*, Bp., Szépirodalmi, 1983, 140–141; GALAVICS, „Kössünk kardot az pogány ellen”, i. m. (36. j.), 24; BUZÁSI Enikő, *Zrínyi és a későreneszánsz vitézi allegória: A szigetvári hős festett apoteózisa = Collectanea Tiburtiana: Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*, i. m. (45. j.), 431–442; B. E., *Az egykori Zrínyi-epitáfium és a Zrínyi-kultusz mint a 16. század végi családi reprezentáció forrása = Történelem – kép: Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon*, szerk. MIKÓ Árpád, SINKÓ Katalin (A Magyar Nemzeti Galériában 2000. 3. 17–2000. 9. 24. rendezett kiállítás katalógusa), Bp., MNG, 2000, 399–402.

⁵⁵ Helmer RINGGERN, *Psalmen*, Stuttgart, Kohlhammer, 1971, lásd a könyv *Gezetzefrömmigkeit und Messiasglaube* című fejezetét, 113–117.

költeményében pedig a zsoldárfordító Balassi nem más, mint a magyar Dávid.⁵⁶ „Régi vitéz király, / Dávid méltán hadnagyom, / Mert ő életében / Részem sokképpen vagyom, / Számkivetettséggel, / Szántalan inséggel / *Illhetem hozzá nagyon*”⁵⁷ – éneklí a gyász-költemény Balassija, akinek felmagasztosult alakja krisztusi, egyszersmind dávidi vonásokat mutat. A meghaló és megdicsőülő hősök gyötrelmei mögött Krisztus áldozatvállalásának mintázata rajzolódik ki:⁵⁸ a Balassiak „Krisztusnak sebvérért seb- s vérrel áldoztak”.⁵⁹

A zászlón térdeplő Dávid bűnbánó testtartásban könyörög Istenhez.⁶⁰ A Dávid képében ábrázolt Balassit saját „utolsó” versszövege, az *Epicédium*ba beillesztett 51. bűnbánati zsoldár „eleveníti” meg leginkább. A „fene ötte sebé” Isten előtt kioldó költő szavai „álgyűgolyóbis”⁶¹ gyanánt az egekig hatnak, s meghozzák számára az áhított „gyógyulást”,⁶² a halált.

A Rimay szövegébe beleszótt Balassi-zsoldár a keresztény bűnbánat alapmozzanata, egyszersmind elfogódott hódolat a költő géniusza előtt. Talán ezzel is magyarázható, hogy ebből a zsoldárparafráziséból kimaradnak a paráznaságra és gyilkosságra⁶³ utaló bibliai elemek. Dávid király égbe kiáltó vétkei az *Epicédium* Balassijának esetében a bujaság (*luxuria*) és a harag (*ira*) bocsánatosává finomult, antik jellemvonásaivá formálódnak át.⁶⁴ Ezek az apologetikus utalások azt sugallják, hogy Balassi nemcsak hősiessé-

⁵⁶ FERENCZI, *Rimay*, i. m. (7. j.), 19–21; ECKHARDT, *Balassi*, i. m. (5. j.), lásd a könyv *Dávid katonája* című fejezetét, 192–198. Dávid alakja a Darholcz Kristóf szerkesztette Balassi-epitáfiumokban is előtűnik, de ez a bibliai párhuzam ott kidolgozatlan marad. IMRE, *A Balassi-kánon első változata*, i. m. (19. j.), 52.

⁵⁷ RIMAY, *Epicédium*, i. m. (1. j.), A3r.

⁵⁸ Vö. SZILÁGYI András, „Halál és megdicsőülés”, i. m. (46. j.), 130.

⁵⁹ RIMAY, *Epicédium*, i. m. (1. j.), D2r.

⁶⁰ Az *Istenes énekek* bécsi kiadásában látható fametszetű Dávid-ábrázolás (BALASSI, *Istenes énekek*, i. m. [2. j.], 96. – ugyanezt a képet a címlap hátoldalán is kinyomtatták) nem az *Epicédium* zászló-leírása alapján készült, miként azt Eckhardt Sándor feltételezte. RIMAY János *Összes művei*, i. m. (9. j.), 175. Ferenczffy Lőrinc könyvnyomató egy olyan, korábban is használatos dűcot használt fel itt (HOLL, *Ferenczffy Lőrinc*, i. m. [2. j.], 124), amely az illuminált psalteriumok Dávid-miniatúráit utánozta.

⁶¹ RIMAY, *Epicédium*, i. m. (1. j.), C1v, C2r.

⁶² Érdemes megjegyezni, hogy az 51. zsoldárban az Isten büntetéseként elszenvedett betegségből való gyógyulásért könyörög a zsoldáros: Hans-Joachim KRAUS, *Psalmen*, Neukirchen-Vluyn, Neukirchener Verlag, 1978 (Biblischer Kommentar: Altes Testament, XV/1), 541.

⁶³ A karmesternek szóló utasítás szerint „Dávid zsoldára, abból az időből, mikor nála járt Nátán próféta, mert bent volt Dávid Bethsabénál.” Balassi Theodor Beza parafrázisából elhagyta a vérontás bűnére – Uriás meggyilkolására – utaló részt. Gyarmati BALASSI Bálint *Énekei*, szerk. KÖSZEGHY Péter, [SZENTMÁRTONI] SZABÓ Géza, Bp., Szépirodalmi, 1986, 310. Paráznaság és gyilkosság egymásba kapcsolódó protestáns topikájáról lásd ÁCS Pál, „*Ne paráznalkodjál*”: *A paráznaság metaforája a reformáció irodalmában* = „*Az idő ósága*”, i. m. (7. j.), 190–191; RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Melanchthon Szophoklész-kollégiuma*, Lelkipásztor, 17 (2004), 262.

⁶⁴ A Valerius Maximus *Factorum et dictorum memorabilium libri novem* című szónoklattani példagyűjteményéből való idézet (*De luxuria et libidine*, IX, 1, 1) az *Epicédium* Darholcz Kristófhöz címzett *Ajánlás*ában olvasható: „In quo videlicet praeter luxuriae atque irae culpam vix aliud intolerabile quidquam fuisse deprehendimus.” RIMAY, *Epicédium*, i. m. (1. j.), 15, 61. A hősök uralkodó szenvedélye mind az újplatonista filozófiában, mind a reneszánsz poétikákban a harag és a szerelem. Torquato Tasso és nyomában a Rimay-olvasó Zrínyi Miklós szerint is a hősök a harag és a szerelem szenvedélyeinek vannak alávetve: „A harag, az szerelem szokott emberben lenni” – írja Zrínyi a *Mátyás király életéről való elmélkedésekben*. ZRÍNYI Miklós *Próza*

ge, hanem – sokkal inkább – költői erényei révén is elérheti a halhatatlanságot. A hárfáját „nagy zöngés”-sel⁶⁵ pengető zsoltáros az *Epicédium* „Múzsája”: „Musa christiana”. A Múzsaként megszólított Dávid nem ismeretlen a protestáns költészetben: Milton is hozzá, illetve az ő „mennyei Múzsájához” fordul az *Elveszett paradicsom* invokációjában.⁶⁶

Ebben az értelemben Balassi nem csupán Dávidot és Krisztust, hanem saját Múzsáját is zászlójára tűzte. Éppen a Dávid képében megjelenő Múzsza vonja meg a párhuzamot a vers első részében leírt zászló és a hatodikban bemutatott koporsó között. Az *Epicédium* mitológiai cselekménymenetének végén a hősokeket sirató istenségeket – Dianát és Marsot – Phoebus Apollo vigasztalja meg, hangoztatva, hogy a Balassiak elsősorban intellektuális erényeik révén léphetnek rá a „mennysors útjára”: „Minden köztünk való tudományon kaptak, / Azzal garádicsot ide felénk raktak”. Épp ezért ő, Apollo az, aki „húgai-val”, a Múzsákkal odasiet a fivérek koporsójához, mondván: „Elkészítem nekik, mi kell ez útokhoz”.⁶⁷ Az Apollo vezette múzsai kar tíz tagja állja körül a koporsót, melynek szimbólumait mindnyájuk nevében Clio, a történetírás múzsája magyarázza el „a koporsólátogató embereknek” – egy éppen tíz versszakból álló költeményben. A Múzsák „az Balassiak koporsójokat őrzik” – a síremlékművészet vizuális nyelvén ez azt jelenti, hogy ők a Balassi-szarkofág díszei. Az *Epicédiumban* megszólaló Múzsza szavai által maga a koporsó szól a látogatókhoz.⁶⁸

Apollo és a Múzsák említése egy költő halála kapcsán – közhelyes fogásnak tűnik; az lenne meglepő, ha ez a hivatkozás elmaradna.⁶⁹ Ám az a körülmény, hogy a Múzsák éppen a koporsó körül tűnnek fel, kitágítja egyezményes jelentésük határait. Apollo

munkái, kiad. KULCSÁR Péter, Bp., Akadémiai, 2004 (Zrínyi Miklós Összes Művei), 198. A vonatkozó Tasso-párhuzamokat és a toposz elemzését lásd KIRÁLY Erzsébet, *Tasso és Zrínyi*, Bp., Akadémiai, 1989 (Humanizmus és Reformáció, 16), 119–120; LACZHÁZI Gyula, *Hősi szenvedélyek: A heroizmus és a szenvedélyek reprezentációja a 17. századi magyar epikus költészetben* (PhD értekezés), Bp., ELTE, 2004, 106.

⁶⁵ RIMAY, *Epicédium*, i. m. (1. j.), A2v.

⁶⁶ „Sing Heav’nly Muse, that on the secret top / Of OREB, or of SINAI, didst inspire / That Shepherd, who first taught the chosen Seed, / In the Beginning how the Heav’ns and Earth / Rose out of CHAOS...”: JOHN MILTON, *Paradise Lost*, 1, 6–10; vö. ERNST ROBERT CURTIUS, *Letteratura europea e Medio Evo latino*, a cura di ROBERTO ANTONELLI, traduzione di ANNA LUZZATTO e MERCURIO CANDELA, Firenze, La Nuova Italia, 1995, 270.

⁶⁷ RIMAY, *Epicédium*, i. m. (1. j.), D1r, D1v.

⁶⁸ *Uo.*, D1v–D2r. A „beszélő sírkő” reneszánsz hagyományáról lásd ERWIN PANOFSKY, 'Et in Arcadia Ego': *Poussin and the Elegiac Tradition* = E. P., *Meaning in the Visual Arts*, Chicago, The University of Chicago Press, 1982, 315. – A Múzsák irodalmi szimbolikája különösen foglalkoztatta Rimayt, és kedvét lelte abban is, hogy költői játékot folytasson a múzsai kar számával, a tizzel. Egyik szerelmes versét Ilona nevű hölgyéhez írta, akít – felidézve a Szapphóról szóló görög epigrammát – „tizedik bölcs Múzsának” nevezett. ÁCS PÁL, *Rimay János korai versciklusai* = „Az idő ósága”, i. m. (7. j.), 50. A Platónnak tulajdonított epigrammát (*Görög antológia*, 9, 506) lásd SZAPPHÓ *Fennmaradt versei és töredékei görögül és magyarul*, szerk. NÉMETH György, Bp., Helikon, 1990, 5.

⁶⁹ „Sokkal nehezebb lenne olyan könyvet találni ebből a korszakból, amelyben ezek a fogalmak és közhe-lyek nem fordulnak elő [...], az ikonográfiában éppúgy, mint az életben az a bölcsesség, hogy tudjuk, hol kell megállni.” GOMBRICH, *Raffaello Stanza della Segnatura*, i. m. (49. j.), 53. – Az antik poéta és a Múzsza kapcsolatáról lásd KERÉNYI Károly, *Az antik költő* = K. K., *Halhatatlanság és Apollón-vallás: Ókortudományi tanulmányok 1918–1943*, szerk. KOMORÓCZY Géza, SZILÁGYI János György, Bp., Magvető, 1984, 173–180.

Musagetes allegorikus alakja fontos szerepet játszott a kiemelkedő szellemeket övező késő antik halottkultuszban.⁷⁰ „Non omnis moriar” – „Meg nem halhatok én teljesen” – írja Horatius Melpomené Múzsához címzett versében.⁷¹ A platonikus-püthagoreus szimbolikát alkalmazó ókori szarkofágokon figyelemre méltó gyakorisággal tűnnek fel Apollo és a Múzsák domborműfigurái. Az elevenként ábrázolt elhunytak túlvilági útjának kísérői ők. Az öröklétbe nyitnak kaput, és magukhoz vonják azt, aki szolgálatuknak szentelte életét: „Mi, mérthogy kertünknek voltak tisztelői, / S bölcsességvirágink szaga viselői, / Apollóval vagyunk testeknek őrzői. // Egy út készítették, mely vezérel mennyre, / Ki véghezvitetvén, vesszük fel kezünkre, / Helyheztetvén őket éltető örömré” – mondja Clio. Nagyon valószínű, hogy ezen a ponton a virtus és a halhatatlanság összefüggéseiről elmélkedő Horatiust idézi Rimay: „Virtus nyit annak mennybe utat, ki több, / mintsem halállal tűnjön el.”⁷² A síremlékeken megjelenő Múza a reálisan elgondolt intellektuális halhatatlanságot⁷³ reprezentálja, azt a tényt, hogy a szellemóriások halála nem pusztulás,

⁷⁰ Franz CUMONT, *Recherches sur le symbolisme funéraire des Romains*, Paris, P. Geuthner, 1942 (Bibliothèque Archéologique et Historique, 35); CURTIUS, *Letteratura europea e Medio Evo latino*, i. m. (66. j.), 260–261; PANOFSKY, *Tomb Sculpture*, i. m. (35. j.), 27, 36–38. Mind Curtius, mind Panofsky Franz Cumont alapvető kutatásaira támaszkodva fogalmazták meg a halál-múzsák irodalmi és képzőművészeti szimbolikájával kapcsolatos észrevételeiket; vö. még: Franz CUMONT, *After Life in Roman Paganism: Lectures Delivered at Yale University on the Silliman Foundation*, New Haven, Yale University Press, 1922; újabban: Michael KOORTBOJAN, *Myth, Meaning, and Memory on Roman Sarcophagi*, Berkeley, University of California Press, 1995, <http://ark.cdlib.org/ark:/13030/ft4199n900>.

⁷¹ HORATIUS, *Carm.* III, 30, 6.

⁷² RIMAY, *Epicédium*, i. m. (1. j.), D2r; HORATIUS, *Carm.* III, 2, 21–22. *Ad amicos*. ILLYÉS Gyula ford. – A Darholcz Kristóf szerkesztésében megjelent Balassi-epitáfiumok között is akad olyan, amelyik Phoebus Apollót, a Múzsákat és Pallast a Léthe vizénél bolyongó Balassi Bálint „patrónusainak” nevezi: IMRE, *A Balassi-kánon első változata*, i. m. (19. j.), 64–65. Ám ez a latin költemény nem emeli be a Múzsákat a temetési reprezentációba, miként azt Rimay teszi. Az ötlet kidolgozásakor Rimay Jánosnak aligha voltak pontos ismeretei a Múzsák szimbolikájának „alvilági” aspektusáról, hiszen ez még az újkori vallástörténészek elől is rejtve maradt Franz Cumont publikációinak megjelenéséig. Antik szövegelemek imitációjára sem gyanakodhatunk, hiszen „a Múzsák kilétééről nemcsak Homérosz nem ad megfelelő felvilágosítást..., de még a modern tudomány sem jutott el egy ilyen válaszadás lehetőségéig”. MARÓT Károly, *A görög irodalom kezdetei*, Bp., Akadémiai, 1956, lásd a könyv *A Múza, illetőleg a Múzsák* című fejezetét, 83. A Múzsák ábrázolása, ikonográfiájuk kidolgozása a reneszánsz képzőművészeknek is gondot okozott; vö. K. EÖRSI Anna, *Lo studiolo di Lionello d'Este e il programma di Guarino da Verona*, Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae, 21 (1975), 16–52; E. A., *Médeiától a Szereteten át Terpszikhoréig: Újabb megjegyzések a Belfiore-villa studiójának múza-ábrázolásaihoz*, Művészettörténeti Értesítő, 53 (2004), 1–17; RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Flava Thalia: Egy kép és egy Janus Pannonius-vers*, Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts, 97 (2002), 151–159.

⁷³ „Az ókori emberek hittek abban, hogy intellektuális eredmények révén elérhető a halhatatlanság, és ezt szó szerint, nem pedig átvitt értelemben gondolták. Homérosz »megistenülése« például általánosan elfogadott nézet volt. E hit gyenge visszhangjaként ma is beszélünk a nagy filozófusok, költők és művészek »halhatatlanságáról«. Ez a vélekedés áll a szarkofágok különösen gyakori múzaábrázolásai mögött. A múzsák hol magányosan, hol vezetőjük társaságában, hol összes attribútumukkal ellátva, kisebb csoportozatokban, olykor pedig magányosan mutatkoznak.” PANOFSKY, *Tomb Sculpture*, i. m. (35. j.), 36. – Megjegyzendő, hogy Platón és tanítványai különleges, kultikus tiszteletben részesítették a Múzsákat. Jon D. MIKALSON, *Religion in Hellenistic Athens*, Berkeley, University of California Press, 1998 (Hellenistic Culture and Society, 29), <http://ark.cdlib.org/ark:/13030/ft267nb1f9/>, lásd a könyv *Twenty Years of the Divine Demetrios Poliorcetes* című fejezetét, további irodalommal.

hanem újjászületés:⁷⁴ visszatérés az istenek honába, ahonnan a lélek eredendően származik. – Nem véletlen, hogy az *Epicédium* zárzata „Plato áldását” ígéri a kegyes olvasónak.⁷⁵

A késő antik síremlékek halál-múzsái fontos szerephez jutottak a nagy személyiségek humanista kultuszában is.⁷⁶ A reneszánsz kor halotti panegyricusainak szerzői főként egymás halhatatlanságának felépítésén munkálkodtak.⁷⁷ „Így koporsó terjeszt hírnek, névnek magot, / Halál sötétjéből hozván rá világot” – írja Rimay *Az idő ósága* kezdetű versében.⁷⁸ Az elhunyt költőfejedelmek emlékművein Krisztus és a szentek társaságában a Múzsák is feltűnnek, jelképezve, hogy a halott szelleme főként könyvei révén léphet át a halhatatlanságba.⁷⁹

Vajon miféle közvetlen inspirációk hatása alatt építette be Rimay a Múzsák csoportozatát Balassi Bálint halotti reprezentációjába? Ismerhetett-e olyan képi ábrázolást, amelyen a „kilenc istenasszony” egy elhunyt „koporsóját őrzi”?

A költő alighanem egy antik vagy antikizáló síremléket mutató metszeten találkozott a Múzsákkal. Zsámboki János egyik emblémája éppen ebben a kontextusban jeleníti meg a Múzsákat.⁸⁰ A híres német költő-humanista, Petrus Lotichius Secundus⁸¹ epitaphiuma fölött látható kép a „Princeps poetarum”-ként emlegetett Lotichius⁸² fiktív kőkoporsóját

⁷⁴ Vö. Charles de TOLNAY, *Michelangelo: Mű és világgép*, ford. PÖDÖR László, SZILÁGYI Tibor, Bp., Corvina, 1977, 51–52; Erwin PANOFKY, *A neoplatonikus irányzat és Michelangelo*, i. m. (40. j.), 117–122.

⁷⁵ RIMAY, *Epicédium*, i. m. (1. j.), D4v. A költő nemcsak itt, hanem az *Epicédium* Nádasdy Tamásnak ajánlott magyar nyelvű előszavában is hivatkozott Platónra: „Plato mondása szerint azért *virtutis sublato praemio nemo est qui virtutem sequatur*. Valahol az jószágos cselekedetnek az jutalma el vagyon vetetve, ritka, akik annak az rendit és tisztit követhesse.” RIMAY, *Epicédium*, i. m. (1. j.), 8. Érdemes megfigyelni, hogy Rimay platonizmusa mintegy feloldódik a neosztóikus erkölcsbölcséletben. Alighanem ebben a vonatkozásban is szellemi ideáljához, Justus Lipsiushoz igazodott. Vö. Julien Eymard d’ANGERS, *Recherches sur le stoïcisme aux XVIe et XVIIe siècles*, ed. L. ANTOINE, Hildesheim–New York, G. Olms, 1976 (Studien und Materialien zur Geschichte der Philosophie, 19); Gerhard OESTREICH, *Antiker Geist und moderner Staat bei Justus Lipsius (1547–1606): Der Neustozismus als politische Bewegung*, Hrsg. Nicolette MOUT, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1989 (Schriftenreihe der historischen Kommission bei der bayerischen Akademie der Wissenschaften, 38), 72–74.

⁷⁶ A Múzsák szimbolikájára építő, antikizáló allegorizmus jellemzi a bécsi humanisták, Konrad Celtis és Johannes Cuspinianus halotti reprezentációját. PANOFKY, *Tomb Sculpture*, i. m. (35. j.), 281, 283. kép; Celtis és Cuspinianus magyar kapcsolatairól lásd KLANICZAY Tibor, *A magyarországi akadémiai mozgalom előtörténete*, Bp., Balassi, 1993 (Humanizmus és Reformáció, 20), passim.

⁷⁷ KLANICZAY Tibor, *A nagy személyiségek humanista kultusza a 16. században* = K. T., *Pallas magyar ivadéka*, Bp., Szépirodalmi, 1985, 50.

⁷⁸ RIMAY János *Írásai*, i. m. (10. j.), 149. – Az antikvitás reálisan elgondolt intellektuális halhatatlanság-fogalma metaforikus értelemben tér vissza a reneszánsz korban. PANOFKY, *Tomb Sculpture*, i. m. (35. j.), 36.

⁷⁹ „Opera eorum sequuntur illos” („Műveik túlélik őket”) – így szól Konrad Celtis fametszetű emlékképének felirata. Hans BELTING, *Címer és portré: A test két médiuma* = H. B., *Kép-antropológia*, i. m. (40. j.), 157, 163.

⁸⁰ Joannes SAMBUCUS, *Emblemata cum aliquot nummis antiqui operis*, Antverpiae, Plantin, 1564, 194–195; faksimile kiadás, szerk. VARIAS Béla, kísérő tanulmány August BUCK, Bp., 1982 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 11). – Érdemes megjegyezni, hogy a könyv címlapja is a Múzsákat ábrázolja, természetesen nem fenebrális kontextusban.

⁸¹ Stephen ZON, *Petrus Lotichius Secundus Neo-Latin Poet*, Bern–New York, P. Lang, 1983.

⁸² *Parnassus Palatinus: Humanistische Dichtung in Heidelberg und der alten Kurpfalz*, Hrsg. Wilhelm KÜHLMANN, Hermann WIEGAND, Heidelberg, Manutius, 1989, 277.

ábrázolja.⁸³ A szarkofág fedelén lehajtott fejű hattyú látható, körülötte kilenc babérkoszorús nőalak – a Múzsák. A sír mellett üres amforákat tartó folyamistenek körében Aszklépiosz isten áll.⁸⁴ A platonikus halál-szimbólumokból szerkesztett epítáfium volta-képpen a német költőfejedelem végakarátát teljesíti be, Zsámboki és Lotichius ugyanis „egymásra bízták sírjuk gondozását és szellemi hagyatékuk sorsát”.⁸⁵ Nem tudjuk, hogy megvolt-e Rimay könyvtárában Zsámboki János *Emblematája* – a 16. századi emblémaköltészet eme „bestsellerét”⁸⁶ azonban nyilvánvalóan ismerte. Annál inkább így van ez, mivel Rimayt – Istvánffy Miklós révén⁸⁷ – baráti kapcsolatok fűzték Zsámboki humanista köréhez, a „Hortus Musarum”-hoz.⁸⁸ Lotichius – Zsámboki egyik legjobb barátját – maga Rimay is a század legkiválóbb költői közt emlegette.⁸⁹ Elképzelhető tehát, hogy Balassi Bálinttal való kapcsolatának irodalmi rituáléját egyebek közt a Lotichius–Zsámboki-barátság mintájára alakította ki.

A Múzsák „bölcseességvirágít” kedvelő Balassinak is az intellektuális öröklétbe nyit kaput az *Epicédium* fiktív mauzóleuma. Az allegóriák azt sugallják, hogy a költő nem halt meg, hanem tovább él, saját szövegeiben, valamint követőinek, tanítványainak, elsősorban magának Rimay Jánosnak az írásaiban. Amikor Rimay megemlékezett Balassi haláláról, úgy érezhette: egyedül ő hivatott arra, hogy egyengesse mestere útját a halhatatlanság felé – ezáltal önmagának is örök dicsőséget szerezhet. Az *Epicédium* Apellész alakjában megjelenő „authorára” is rá szabható a nagy görög festőről szóló epigramma: „Önképét festette e képre a híres Apellész”.⁹⁰

⁸³ Petrus Lotichius 1560-ban halt meg Heidelbergben. A Peterskirchében temették el, a sírkövet később eltávolították onnan. Felirata a költő életműkiadásában olvasható: Petri LOTICII Secundi *Opera omnia*, Leipzig, Voegelinus, 1609, 293; kiad. Renate NEUMÜLLERS-KLAUSER, *Die Inschriften der Stadt und des Landkreises Heidelberg*, Stuttgart, Alfred Druckenmüller, 1970, 169–170. – Zsámboki emblémája és a sírfelirat között nincs összefüggés.

⁸⁴ Egyértelmű utalás ez arra, hogy Lotichius orvos is volt: Melchior ADAM, *Vitae Germanorum medicorum*, Heidelberg, Rosa, 1620, 112–117. – Aszklépiosz alakja egyszersmind a kompozíció platonikus jelentésrétegeit gazdagítja, vö. KERÉNYI Károly, *Az isteni orvos: Tanulmányok Asklepiosról és kultuszhelyeiről*, ford. RÁKÓCZI Katalin, Bp., Európa, 1999.

⁸⁵ RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Janus Pannonius kiadója, Hilarius Cantuncula = „Nympha super ripam Danubii”: Tanulmányok a 15–16. századi magyarországi művelődés köréből*, Bp., Balassi, 2002 (Humanizmus és Reformáció, 28), 199. – Zsámboki és Lotichius barátságára vonatkozóan lásd még TÉGLÁSY Imre, *A nyelv- és irodalomelmélet kezdetei Magyarországon (Sylvester Jánostól Zsámboky Jánosig)*, Bp., Akadémiai, 1988 (Humanizmus és Reformáció, 15), 126, 132; VISSER, *Johannes Sambucus, i. m.* (33. j.), 25, 28.

⁸⁶ *Janus Pannonius – Magyarországi humanisták*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., Szépirodalmi, 1982, 1360.

⁸⁷ Istvánffy Miklós Zsámboki János felügyelete alatt tanult Padovában, később mindketten tagjai lettek Radéczy István pozsonyi irodalmi körének, Istvánffy egyszersmind részt vett a *proles palladius* (Pallas ivadéka) nevű, Rimay által vezetett humanista csoportosulás rendezvényein is: KLANICZAY Tibor, *Az akadémiai mozgalom és Magyarország a reneszánsz korában* = K. T., *Pallas magyar ivadéka*, i. m. (77. j.), 30; ÁCS Pál, *A Balassi-imitáció elmélete és gyakorlata Rimay János műveiben = „Az idő ósága”, i. m.* (7. j.), 35.

⁸⁸ RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Hortus Musarum: egy irodalmi társaság emlékei = „Nympha super ripam Danubii”, i. m.* (85. j.), 219–222.

⁸⁹ RIMAY János, *Előszó egy tervezett Balassi-kiadáshoz* = RIMAY János *Írásai*, i. m. (10. j.), 52.

⁹⁰ *Görög antológia*, 9, 595; SZILÁGYI, *A görög művészet világa*, i. m. (24. j.), II, 176.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2005. CIX. évfolyam 465. szám

1. Michelangelo: Giuliano de' Medici síremléke
(Firenze, Cappella de' Medici)

2. Pálffy Miklós pozsonyi síremlékének modellje
(archív fotó; az eredeti tárgy elveszett)

3. Clío múzsa Pálffy Miklós síremlékén

4. Rafael arkangyal Pálffy Miklós síremlékén

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2005. CIX. évfolyam 465. szám

5. Keresztények és törökök küzdelme Pálffy Miklós síremlékének töredékén (Vöröskő)

6. Szigeti Zrínyi Miklós apoteózisa (Magyar Nemzeti Galéria)

7. Múzsák Petrus Lotichius képzelt szarkofágján (Zsámboki János, *Emblemata*, Antverpiae, 1564)

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2005. CIX. évfolyam 465. szám

8. Dávid király. Corvina-kódex miniatúrája
(Firenze, Biblioteca Medicea-Laurenziana)

9. Dávid király. Balassi Bálint *Istenes énekeinek*
fametszetű illusztrációja (Bécs, 1633)

10. Múzsák egy római szarkofágon (Párizs, Louvre)